

I. ІСТОРИЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477.5) «1740-1760»

О. А. Репан

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ТОПОНІМИ НИЖНЬОГО ПОСАМАР'Я У ДЖЕРЕЛАХ СЕРЕДИНИ XVIII ст.

Статтю присвячено відображенню топонімів нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст.

Ключові слова: історична географія, нижнє Посамар'я, джерела, XVIII століття.

Стаття посвящена отобразенню топонимов нижнего Посамарья в источниках XVIII ст.

Ключевые слова: историческая география, нижнее Посамарье, источники, XVIII столетие.

This research is about geographical names from lower-part of Samara in sources of middle XVIII cent.

Key words: historical geography, lower-part of Samara, sources, XVIII century.

Історія нижнього Посамар'я не може поскаржитися на неувагу з боку дослідників. У контексті історії запорозького козацтва певні сюжети (перш за все пов'язані з функціонуванням Самарської паланки і «старосамарською суперечкою») вивчали такі класики, як А. Скальковський [29] та Д. Яворницький [33]. Що стосується соціально-економічного розвитку Нової Січі, то деякі відомості знаходимо у В. Голобуцького [19], а військово-політичні події у цьому регіоні розглядали, наприклад, О. Апанович [12], В. Заруба [20] та інші автори. Проте для цих та багатьох інших науковців матеріал з нижнього Посамар'я є матеріалом одного з багатьох регіонів Вольностей.

Активізація у вивченні безпосередньо цієї території пов'язана як із загальним поживаленням краєзнавчих досліджень у 1990-х рр. [26],

так і з актуалізацією такої видатної пам'ятки, як Самарь-Богородицька фортеця. Щорічні розкопки, які проводять археологи Дніпропетровського національного університету, дають серйозний матеріал для вивчення цього об'єкта й спонукають до більш активних архівних пошуків. Уже опубліковано чимало статей із різних аспектів життя Старої Самарі [15; 22; 23; 32], каталог археологічних знахідок [24]; сюжети про Стару Самарь-Богородичне включено до книг з історії Дніпропетровська [21; 30], вийшли друком монографічні видання [14; 28].

Втім попри досить вагомий досягнення у вивченні безпосередньо Самарі-Богородичного є аспект, який ще часто залишається поза увагою дослідників. Йдеться про вивчення історичних топонімів, властивих нижньому Посамар'ю, хоча про повне ігнорування цієї проблеми говорити не можна. Систему шляхів у Посамар'ї вдалося реконструювати дніпропетровському досліднику В. Старостіну [31]. До аналізу картографічного матеріалу у своїх розвідках звертаються В. Векленко та Малов [16; 17; 18].

Однак архівні пошуки показали, що існують джерела, які дозволяють більш системно підійти до вивчення топоніміки нижнього Посамар'я кінця XVII – середини XVIII ст. Зрозуміло, що не можна говорити про вичерпне опрацювання джерельної бази. Ця стаття, радше, дає певний матеріал для подальших пошуків, розвідок та узагальнень. У ній йтиметься про документальні, картографічні та частково усні джерела.

Найяскравіша інформація міститься саме в документальних джерелах. У ході суперечки Війська Запорозького Низового та Гетьманщини з приводу існування Старосамарської сотні відкрито чимало документів, у яких зафіксовано погляд старосамарців на те, які саме угіддя належать до цієї сотні. Старосамарська сотня намагалася в юридичному сенсі позиціонувати себе спадкоємцем міста Богородичного та сотні, що існувала в ньому. Ця сотня виникла як спосіб організації українського населення, яке оселялося за царським указом при збудованій у 1688 р. Богородицькій фортеці, й підлягала київському воєводі (губернатору). Вона була скасована на вимогу запорожців відповідно до умов Прутського миру [28, с. 201].

Оскільки документів на землевідведення для Богородичного відшукати не вдалося, старосамарці пішли шляхом збирання свідчень старожилів, які мешкали у пониззі Самари ще наприкінці XVII – початку XVIII ст. Ці свідчення, як і загалом справи з фондів

Генеральної військової канцелярії та Київської губернської канцелярії, відомі дослідникам. Вони, наприклад, активно використовувалися авторами коментарів до публікацій документів архіву Коша [1, с. 773–778, 780–781, 786; 2, с. 320].

Перша хвиля таких свідчень збиралася в березні 1748 р. Так, на думку старосамарських мешканців Карпа Самарського та Івана Безноса, тоді мешканці Богородичного господарювали вгору по Самарі до урочища Мостища біля містечка Вільного. Федір Іваненко межею угідь назвав саме Вільне, а царичанський козак Омелян Самарський, який на той час мешкав у Вільному, – урочище Сухий Байрак. Свідчення, з огляду на орієнтири, надзвичайно лапідарні, іншої топонімічної інформації в них обмаль. Відзначимо, що в кожному свідченні підкреслюється: запорожці не заважали господарській діяльності [8, арк. 38-40].

У 1752 р. між депутатами від Гетьманщини та Коша виникла суперечка стосовно місця проведення старосамарської комісії. Гетьманці мали намір здійснити її засідання в Старій Самарі, у той час як низовики вважали це приниженням честі Війська й уперто не погоджувалися з цим. Достойним місцем з'їзду вони вважали урочище Макушина могила, неподалік якого був брід через Кільчень. Як можна припустити, виходячи з контексту, це урочище має розташовуватися приблизно на однаковій відстані від Богородичного та Самарчика [1, с. 44, 47].

Більш широко з боку Гетьманщини роботу із збирання свідчень старожилів було проведено у вересні 1755 р. У серпні – жовтні цього року для проведення комісії з січовиками до Богородичного у черговий раз прибув китайгородський сотник П. Семенов, який, у зв'язку із неприбуттям запорожців, з'ясовував межі колишніх володінь Богородичного самостійно [10, арк. 33].

Чи то мешканців Старої Самарі вже не було в живих, чи то комісія вирішила скористатися їхніми старими свідченнями, але основний наголос зробили на опитуванні людей, що в 1755 р. мешкали поза Старою Самарю¹. До Нехворощанської сотні вирушив сотенний старосамарський писар Данило Любарський, який занотував свідчення козаків Лазаря Ве..(?) та Андрія Пуріза. Вони понад 50 років тому мешкали в Богородичному і дали такий опис угідь,

¹ Нижче я покликаюся на записи свідчень зі справи 9333 фонду Генеральної військової канцелярії. Продубльовано їх у справі 11904 того таки фонду (арк. 34-38).

що належали цьому місту. На правому березі Самари – від Богородичного вгору по Самарі до р. Вільнянки, а вгору по Кільченні до урочища Товста Могила і від цієї могили – до Кодацького перевозу; униз по Самарі – до Дніпра. На лівому березі Самари вгору до урочища Садки і р. Татарки, униз – до Дніпра, а у степ – до р. Вороної. Цікаво, що, за свідченнями цих козаків, по дрова мешканці Богородичного вгору Самари їздили по Самарчик (якого тоді, наскільки ми можемо судити, не існувало) і по Оленячі млини, які і тоді, і в 1755 р. належали Самарському монастирю [8, арк. 271-271 зв.].

До Царичанки вирушив старосамарський козак Дмитро Лелітка – він зафіксував свідчення козаків Омеляна Самарського (він уже давав їх у 1748 р.) та Кліма Ганнушки. Цікаво, що ці матеріали дослівно повторюють текст, зафіксований як свідчення нехворощанців [8, арк. 272-272 зв.].

Старосамарський козак Панас Ісаєнко у Кобеляках спілкувався з козаком Петром Байбузою. Отримані ним дані відрізняються від попередніх. Сам П. Байбуза «до шведської баталії» мешкав у Вільному, де сотником був Іван Лучанченко. Наскільки нам відомо, про цю сотню в історіографії не йшлося. Вона, як і Богородицька, підлягала кийвському воєводі (губернатору). Сам П. Байбуза працював тоді мірошником на млині вільнянського мешканця Лук'яна Охтирського. Вільнянці, на думку Байбузи, могли господарювати на землях вгору по Самарі (з обох берегів) до монастиря та урочища Лучин Ліс, де тоді знаходилася запорозька паланка. До речі, про місцезрозташування паланки писали коментатори 5-го тому Архіву Коша Нової Запорозької Січі [2, с. 320]. Униз по Самарі їхні угіддя простягалися до р. Родина (?), де був розташований хутір вільнянця Кирила Шмата [8, арк. 273].

Досить важко зорієнтуватися у свідченнях значкового товариша Полтавського полку Петра Самокиша, бо частину документа не вдалося прочитати. Сам П. Самокиш зі своїм батьком Микитою мешкав у Вільному протягом 8 років до Полтавської битви та 3 років після неї. З такого пояснення має випливати, що, скоріше за все, він був на той час неповнолітнім. Однак П. Самокиш наводить досить докладні орієнтири, які, як видається, стосуються угідь як Вільного, так і Богородичного. Вгору по Самарі межею виступає вже знайомий нам Лучин Ліс, де знаходилася запорозька паланка. Внизу Самари орієнтиром є кряж Пристенский. Згадуються також такі орієнтири, як річка Солоненька і Родина (?), урочище Мостища, урочище Товста Могила [8, арк. 273 зв. - 274].

На думку Івана Ластовицького, священника Покровської церкви у Старій Самарі, який на початку XVIII ст. мешкав у Вільному, угіддя цього містечка можна визначити таким чином. Від самого Вільного, угору по Самарі, до Сорокових Байраків. Від Сорокових Байраків, угору по річці Кільчень, по шлях із Царичанки до моря і по «межу самарскую». Лівою стороною Самари, угору до Журавки та Лип...(?), а вниз по Самарі – по «грань» самарську до урочища Мостища [8, арк. 274-274 зв.].

Реально старосамарці, які знаходилися під неослабним пресингом запорожців, вимушені були погоджуватися господарювати (за умови сплати десятини) на менших територіях. У 1758 р. мешканці Старої Самарі просили дозволу на використання лук Миколаївську та Погорілу в гирлі Самари (правий берег річки), далі понад Дніпром до Кодацького шляху і шляху на Царичанку та по старосамарський бік Кільчені. У датованому жовтнем цього ж 1758 р. проханні щодо можливості рубки лісу на дрова йдеться про урочища Миколаївське, Погоріле та Галицьке [1, с. 364–366].

Урочища Вільне та Лучине згадуються у справі, де йдеться про розташування запорозьких команд, які охороняли Вольності від татарського нападу взимку 1769–1770 рр. У кожному з цих урочищ при полковнику та двох полкових старшинах стояли козацькі команди, проте район Вільного, ймовірно у зв'язку з наявністю звичних шляхів через Самару та більшої заселеності, був прикритий краще. Тут знаходилися 200 січовиків одвукінь, тоді як у Лучиному – 100. Цікаво, що до назви Лучине додано місце її розташування – «на тому боці Самари» [7, арк. 81].

Для посилення своєї позиції у суперечці з січовиками старосамарці додали копії документів колишнього богородицького сотника початку XVIII ст. Сави Михайловича Таранухи, який згодом сотникував у Кобеляках [10, арк. 30]. Проте тут з певною топонімічною прив'язкою згадується лише пасіка в Протовчах, якою володіли мешканці Богородичного [8, арк. 275].

Про функціонування в березні 1747 р. Пришибного редуту (вірогідно, між Вільним і Богородичним) свідчить справа, пов'язана зі спробою російської військової команди під командуванням прапорщика Івана Сверчкова повернути колишніх старосамарських мешканців на старі місця. Ініціатива виходила від старосамарського сотника М. Зуба, який сам не міг подолати небажання Коша видавати цих людей. Тоді сотник звернувся до російської залози в Усть-Самарі, аргументуючи своє прохання турботою про долю цих пере-

селенців: «чтоб они в нечаяном случае в какие неприя // телские руки не попали» [11, арк. 46].

Прем'єр-майор А. Позняков вислав для проведення переселення відділ на чолі із згаданим прапорщиком І. Сверчковим, який 16 березня 1747 р. прибув до слободи Вільної. Він віддав наказ колишнім старосамарцям збирати речі. Очевидно, щоби полегшити їм переїзд, частину речей солдати взяли собі – у возах військовиків опинилися смушки, штані, сорочки, намітки, сало тощо. Проте вже наступного дня до Вільного прибув самарський полковник Кишенський на чолі 30 озброєних козаків. Подальші дії запорожців характеризуються як такі, що «...весма к худому ихъ намъ // рению следовать могутъ.» [11, арк. 46].

Самарський полковник із козаками заїхав на квартиру, де розташувався поручик, і пояснив, що найкраще йому негайно забиратися зі слободи, оскільки і прибулі козаки, і місцеві мешканці схиляються до рукоприкладства – як за спробу примусового переселення, так і за забрані речі, що їх козацька команда вже повернула власникам. Прапорщика, як свідчить його рапорт, лякала нічна дорога, на що Кишенський лаконічно відповів: «...черть тебя невозметъ». Росіяни таки вимушені були виїхати в ніч, але дорогою до Пришибного редуту тримали напоготові заряджену зброю [11, арк. 49-49 зв.].

Річки та балки часто фігурують у суперечках між старосамарцями й низовиками стосовно сіножатей. Забирання запорожцями накошеного старосамарцями сіна призвело до подання скарги сотником І. Березаном полтавському полковнику А. Горленку. Для обґрунтування своєї позиції сотник пише, що трави були накошені неподалік від Старої Самарі і як орієнтири подає річки та відстані від містечка до них – Татарка (4 версти), Маячка (2 версти), Воронова (15 верст) та Шиянка (5 верст) [8, арк. 235]. Балка Маячка, у верхів'ях цієї річки, згадується в запорозьких документах 1765 р. [6, арк. 17, 39 зв., 58].

Без позначення відстані у скарзі І. Березана подана р. Лозовата [8, арк. 235]. Запорожці сприймали урочище Лозовате як своє, не визнаючи права того ж Березана тут господарювати. Проте сотник у 1756 р. косив тут сіно і навіть продав його козаку Крилівського куреня Тарану, який мав у Лозоватому зимівник [3, арк. 284 зв. - 285]. У 1758 р. самарський полковник Іван Голуб з'ясував у старожилів, з якого часу І. Березан косив сіно в балках біля р. Лозоватої. Думки розходилися, але йшлося про час від 5 до 10 років. У контексті претензій Коша до І. Березана та до старосамарців, що мешкали у по-

низі Дніпра, згадуються Шиянка, Діброва, дніпрові острови тощо [1, с. 351].

Річки Ворона, Татарка та місцевість у гирлі Самари фігурують у документі, датованому листопадом 1774 р. Комендант Старосамарського ретраншементу О. Рязанцев звертався до Коша із клопотанням про дозвіл на рубання дерев у байрачних лісах на цих річках, оскільки вони розташовані неподалік від фортеці. Для коменданта справа була нагальною, адже наприкінці листопада до укріплення прибули 4 мушкетерські роти Азовського піхотного полку і солдати потребували казарм [5, арк. 160-162].

Досить цікаву інформацію стосовно різних об'єктів у нижньому Посамар'ї містять розписки російських та гетьманських команд, яким запорожці виділяли сіножаті. Так, улітку 1760 р. в пониззі Самари з боку січовиків цим займалися отаман Шкуринського куреня Михайло Спигак, кодацький шафар Гаврило Шарій та писар Самарської паланки Іван Ковалевський [3, арк. 15].

Козаки з команди Прилуцького полку отримали право косити сіно в урочищах – від могили, що стоїть над старим шляхом, до пустого майдану, далі – до пустого редуту. Усі ці орієнтири в документі позначені як такі, що лежать уздовж Кільчені. Проте цим відвід не обмежувався. Далі право косити поширювалося на територію до нового Кодацького шляху. Також відведені були сіножаті від Макушиного Броду понад Кільченню вниз до шляху Царичанка – Стара Самарь [3, арк. 16-16 зв.].

Згідно з розпискою, яку надав комендант Андрій Какурін, старосамарський гарнізон міг користуватися угіддями зі свого боку Кільчені від гори (далі нерозбірливо. – *О. Р.*) по новому Кодацькому шляху до редуту, який стоїть на Кільчені [3, арк. 17]. Наступного, 1761, р. запорожці виділили для старосамарської залоги дещо інші луки – з іншого боку Кільчені, нижче Макушиного Броду від могили понад Кільченню до нижнього Кільченського Броду, а звідти – по старому Богородицькому шляху до Великої Могили, що неподалік Піщаного редуту [3, арк. 36].

Гострий конфлікт між старосамарським комендантом А. Какуріним та Самарською паланкою розгорівся на початку 1762 р. Росіяни поставили на Самарському мосту, через який пролягав шлях на Кальміус, свій пост. Солдати займалися здирствами та пустошили Самарську Товщу. Після невдалої спроби порозумітися з А. Какуріним Кіш розглядав варіанти чи то силового усунення росіян, чи, у разі неможливості, перенесення мосту і, відповідно, шляху, в інше

місце. Паланковий полковник Леонтій Василієвич отримав завдання перевірити можливість побудови мосту в районі Хашового. Після побудови мосту козаки мусили перекрити купцям старий шлях і скерувати їх на запорозький міст [4, арк. 9].

До пошуку зручного місця підключився шафар Кодацького перевозу Федір Голуб. Разом із Л. Василієвичем вони відшукали зручне місце – нижче Новоселиці та Чернечого Млина, де була стара паланка. Для нормального функціонування цієї дороги, на думку шафара, потрібно було не так багато – зробити ще 2 невеликих моста на лівому березі Самари – на невеликих річках Солоненькій та Подпо... (?) [4, арк. 10-11]. Водночас Кіш намагався діяти легально і переконати командування Українського ландміліцького корпусу вплинути на майора Какуріна. Коменданту ж із Січі писали, що його команда ефективна на мосту навесні, за високої води, а «...через Самарь речку не единъ переездъ но когда // вода соидеть многіе їмбються» [4, арк. 44-44 зв.].

Надзвичайно цікавим документом, який, наскільки нам відомо, не залучався до наукового обігу, є карта Самари та навколишніх земель, укладена 1755 р. в результаті роботи в Старій Самарі комісії з розмежування угідь [9, арк. 226-228]. Комісари на чолі із китаїгородським сотником П. Семеновим створили її на підставі свідчень старожилів для того, щоб унаочнити розташування угідь Богородичного – Старої Самари. Крім того, карта мала показати, що скарги січовиків на неможливість нести військову службу у випадку відмежування території для Старої Самари є перебільшеними.

На разі, на жаль, не вдалося виявити оригінал цієї карти. У справі 11 368 фонду Генеральної військової канцелярії його немає, збереглася лише позначка про вилучення карти зі справи, але куди – невідомо. Таким чином, у розпорядженні дослідників знаходяться лише 3 кадри мікрофільму. Автор цієї розвідки щиро вдячний кандидату іст. наук А. Авраменку, відомому фахівцю з картографії та історичної географії, який погодився відтворити цю карту з максимально можливою відповідністю зниклому оригіналу.

Якщо переходити до характеристики карти під кутом зору заявленої теми, це – радше кольорова карта-схема. На ній позначено маштаб та наведено легенду стосовно нумерованих об'єктів. Під №1 позначено Кодацький перевіз, 2 – Товсту Могилу на Кільчені, 3 – Мостища, 4 – Оленьчий млин, 5 – р. Ворону і 6 – Богородичне. Правий берег Дніпра на карті фактично не представлений, там фіксується тільки Кодацький перевіз. У гирлі Самари, на лівому березі,

відзначено Усть-Самару, дещо вище, на правому – м. Богородичне. Неподалік від Богородичного показані річки Маячка, Татарка (лівий берег Самари) та Кільчень (правий). На південь від Самари зафіксовано р. Ворону.

На карті позначено угіддя, якими мають користатися старосамарці. Лінія йде від Кодацького перевозу до Товстої Могили на р. Кільчень, звідти повертає дугою до Самари, до місцевості, позначеної на лівому березі як Мостища. Таким чином, територія гіпотетичних старосамарських земель на правому березі Самари закінчується дещо нижче від Новоселиці (Самарчика). На лівому березі вона починається проти Новоселиці і йде степом по дузі, яка упирається в р. Ворону.

Вище Новоселиці фіксується р. Вільнянка (без позначення слободи Вільної, яка існувала під час складання карти), навпроти річки Вільнянки – Оленячий млин, біля якого написано, що він знаходиться у володінні Самарського монастиря. На правому березі Самари, вище Вільнянки, подано річку «Сороковая јли байраки». Проти неї, на лівому березі, є надпис: «Лучиџ льсь где запо // рожская паланка била». Вище за течією Самари подані тільки річки її басейну.

Для локалізації виявлених у писемних джерелах топонімів на місцевості цілком реалістично застосовувати методи усної історії, адже козацька складова у топоніміці та пам'яті мешканців Посамар'я збереглася. Для прикладу можна навести матеріали з с. Василівки Новомосковського району. У самому селі живою є пам'ять про першопоселенця – запорозького козака Остапа. Це відбилося в назві найстарішої частини села – Остапівки, або, інакше, Горішньої [25, с. 32]. Із джерел добре відомо про існування угідь, з яких мешканці косили сіно для паланкових потреб. Наприклад, щодо Самарської паланки згадуються паланкові луки в урочищах Кут та Шест (?) [3, арк. 255-256]. Василівські мешканці стосовно однієї з місцевостей у Самарському лісі неподалік села оперують назвою «Паланкові луки»².

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що з-поміж проаналізованих джерел найбільшу кількість топонімічної інформації містять писемні джерела. Варто виділити документи, які стосуються відведення угідь для російських військ та козацьких команд із Гетьманщини. Надзвичайно інформативними є також свідчення старожи-

² Подяка за допомогу мешканцю Василівки Ю. А. Писаренку.

лів, які були записані під час дій «старосамарської комісії», хоча, зрозуміло, до них варто підходити обережно з огляду на умови їхньої появи. Однак недоліком такого виду джерел дуже часто є неможливість чітко прив'язати той чи той топонім до місцевості. Відповідно тут надзвичайно важливими є картографічні та усні джерела. Загалом же слід сказати, що стосовно нижнього Посамар'я до наукового обігу введено та опрацьовано доволі багато картографічних і документальних джерел, які дозволяють створити історичну карту цієї території кінця XVII – середини XVIII ст. Проте, на нашу думку, створення вірогідної карти є неможливим без залучення усних джерел.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – К., 2003.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 5. – К., 2010.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (м/ф), оп. 1, спр. 100.
4. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 135.
5. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 194.
6. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 196.
7. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 249.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 9 333.
9. ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3., спр. 11 368.
10. ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3., спр. 11 904.
11. ЦДІАУК. – Ф. 59. Київська губерньська канцелярія, оп.1, спр. 1 377.
12. **Апанович О.** Збройні сили України в першій половині XVIII ст. / О. Апанович. – К., 1969.
13. **Бінкевич В.** Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Краєзнавчий нарис / В. Бінкевич, В. Камеко. – Д., 2000.
14. **Векленко В.** Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости / В. Векленко. – Д., 2010.
15. **Векленко В.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Укр. археогр. щорічник. – Вип. 8/9. – К. ; Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
16. **Векленко В.** Аналіз картографічних матеріалів доісторичних топонімів Нижнього Посамар'я / В. Векленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 206–219.
17. **Векленко А.** Картографические материалы к истории Богородицкой крепости – Старосамарского ретраншемента / А. Векленко, В. Веклен-

- ко, А. Малов // Позднесредневековый город IV: археология и история : материалы IV Всерос. семинара. Ноябрь 2011. – Тула, 2012.
18. **Векленко В.** Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу / В. Векленко, А. Векленко, О. Малов // Фронтири міста. – Д., 2012. – Вип. 1. – С. 117–131.
 19. **Голобуцький В.** Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. Голобуцький. – К., 1961.
 20. **Заруба В.** Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. / В. Заруба. – Д., 2003.
 21. Історія міста Дніпропетровська. – Д., 2006.
 22. **Ковальова І.** Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко // Січесл. альм. – Д., 2005. – Вип. 1. – С. 21–35.
 23. **Ковальова І.** Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов // Гуманіт. журн. – Д., 2004. – № ½. – С. 66–72.
 24. **Ковальова І.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Д., 2007.
 25. **Кондратова К.** Барви рідного краю: історія села Василівки Новомосковського району / К. Кондратова. – Д., 2012.
 26. **Мицик Ю.** Місто на Самарі / Ю. Мицик, В. Мосьпан, С. Плохій. – Д., 1996.
 27. Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : темат. зб. / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д., 2008.
 28. **Репан О.** Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.
 29. **Скальковський А.** Історія Нової Січі, або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.
 30. **Старостін В.** Столиця степового краю / В. Старостін. – Д., 2004.
 31. **Старостін В.** Початковий етап історії м. Новомосковська. Дипломна робота за ОКР «бакалаврат». [Рукопис] / В. Старостін. – Д., 2008.
 32. **Шалобудов В.** Знахідки фальшивих півтораків Сигизмунда III на території козацького містечка Самарь / В. Шалобудов // Наддніпрянська Україна. – Д., 2003. – Вип. 2. – С. 247–250.
 33. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990.

Надійшла до редколегії 22.11.2012 р.